

de toon van Magdalena op de diapente; des bruidegoms voeten zalfde ik met nardus en ik goot tranen, die ik met mijn haren wiste. gerard van wou heeft mij gemaakt in het jaar des Heren 1506.

Uit dit opschrift blijkt dat Maria Magdalena hier, net als in heel de kerk van het Westen, vooral werd gezien als de boetvaardige zondares (Lk. 7, 36-50). Hetzelfde valt te merken bij het Utrechtse Magdalena-klooster aan de Nieuwe Gracht ongeveer ter hoogte van het Servaas Bolwerk, de Magdalenastraat en -brug herinneren er nog aan. Dat convent werd ook wel het klooster „van de bekeerde zusters” genoemd. Er was bovendien nog de identificatie met de zuster van Martha en Lazarus van Betanië, en de vrouw die als eerste getuige was van Jezus verrijzenis. Voor de vaders Tertullianus, S. Augustinus en S. Gregorius was dit één en dezelfde persoon, in tegenstelling tot het Oosten, dat hier drie verschillende vrouwen onderscheidde. Deze visie heeft het op goede gronden in de nieuwe kalender van 1970 ook in de Latijnse kerk gewonnen: op 22 juli wordt nu nog alleen de gedachtenis gevierd van Maria Magdalena „aan wie Christus na zijn verrijzenis als eerste is verschenen”, waarom zij in het Oosten „de apostelgelijke” wordt genoemd. Haar feest wordt al genoemd in het Martyrologium van Beda (8ste eeuw), maar echt populair werd haar verering eerst in de twaalfde eeuw toen het heiligdom van Vézelay, gelegen aan een van de wegen naar Compostella, dat haar lichaam beweerde te herbergen, grote aantallen pelgrims trok. Samen met Sint Maarten vormt zij in de late middeleeuwen in zekere zin een Utrechts paar: de patroon van de Domkerk en de heilige van de kerkwijding.

Ton H. M. van Schaik

Verantwoording

Over de wijdingen van de Dom van Adelbold: Beka, Johannes de, et Wilhelmus Heda, ed. A. Buchelius, *De*

episcopis Ultrajectinis (Utrecht, Joh. van Doorn, 1643) Beka 38 en Heda 109-110, Hugo van Heussen en H. van Rijn, *Historie ofte beschrijving van 't Utrechtse Bisdom* I (Leiden, 1719) 103 en 131-132.

Over de liturgie op Magdalena-dag: *Ordinarius S. Martini Trajectensis*, P. Séjourné ed. Bibliotheca Liturgica S. Willibrordi I (Utrecht, 1919-21) 69 en [13]-[14]. S. Muller Fzn., *De Dom van Utrecht* (Utrecht, 1906) 18B.

Bronnen tot de bouwgeschiedenis van den Dom te Utrecht, N.B. Tenhaeff ed. Rijksgeschiedk. Publicatiën 88 ('s Gravenhage, 1946) o.m. 161 noot 7, 172 noot 5, 193 noot 2, 197 noot 10 en 256 noot 8.

Uit de eerste van deze vermeldingen trekt P. C. Boeren ten onrechte de conclusie dat de voltooid Dom op 22 juli 1413 werd geconsacreerd. Zie zijn: *Heiligdomsvaart Maastricht* (Maastricht, 1962) 157.

Over de bouwgeschiedenis van de Dom: N. B. Tenhaeff, *Verspreide Geschriften* I (Groningen, 1949) 52-54.

E. J. Haslinghuis en C. J. A. C. Peeters, *De Dom van Utrecht*. De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst dl. II eerste stuk ('s Gravenhage, 1965) 160-173.

J. E. A. L. Struick, *Utrecht door de eeuwen heen* (Utrecht, 1968) 57-58.

Over de ontwikkeling van het kerkwijdingsritueel: *Tijdschrift voor Liturgie* 63 (1979) 362-364. Aldaar de verkorte weergave van een referaat van drs. A. Hollaardt, gehouden op een studiedag over het kerkwijdingsritueel op 16 mei 1979.

Zie ook: *Liturgisch Woordenboek II* (Roermond, 1968) s.v. Kerkwijding, 1319-1322.

Over de verering van Maria Magdalena: *Calendarium Romanum* (Rome, 1969) *Commentarius historicus Calendarii instaurati ad 22 juli*: 97-98.

Over het retabel in de Van Arkel-kapel: Haslinghuis-Peeters, o.c., 354-357. Het opschrift op de Magdalena-klok: *ibid.* 448-449. (Vertaling van mij, v. S.).

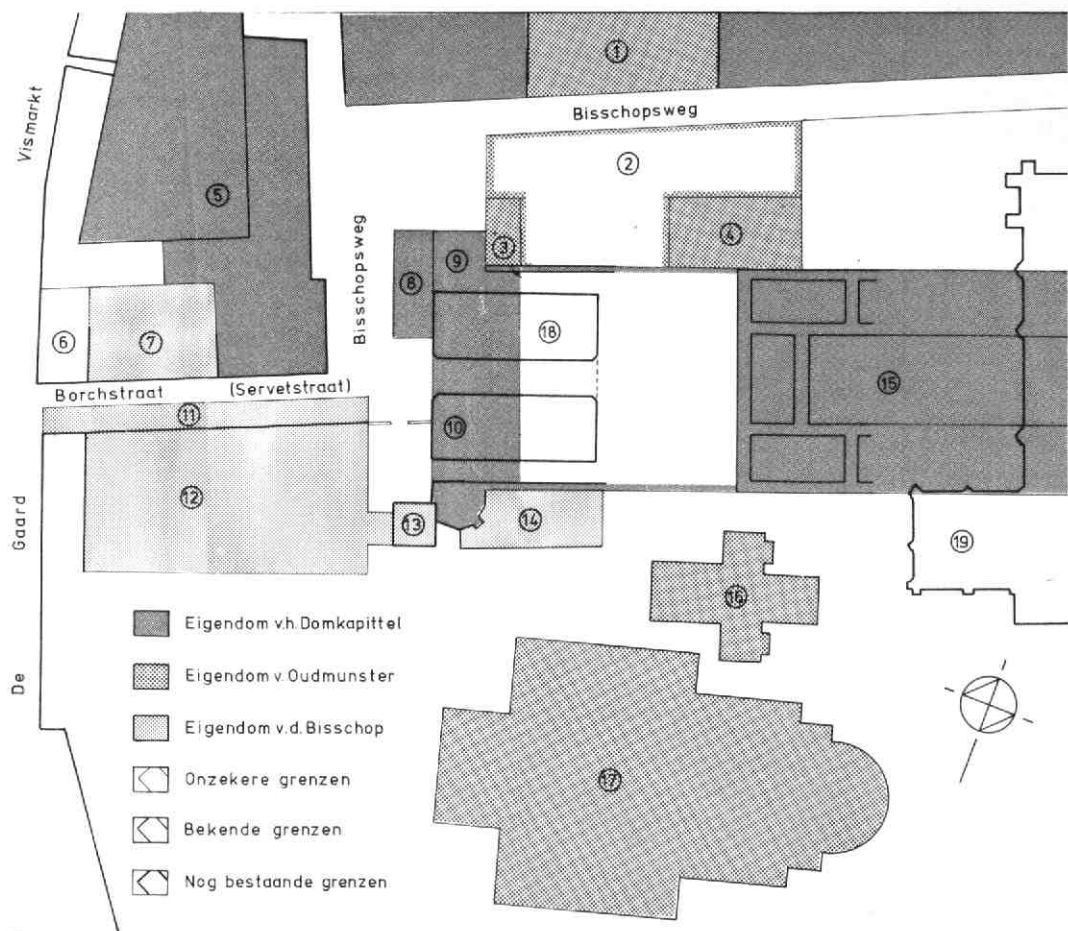
De aflaatbrief van de elect Jan van Nassau van 1288 is in Nederlandse vertaling gepubliceerd in:

De Utrechtse bisschop in de middeleeuwen, C. A. Rutgers ed. (Den Haag, 1978) 149-153.

DE RUIMTELIJKE VOORBEREIDING OP DE BOUW VAN DE GOTHISCHE DOMTOREN TE UTRECHT

Vrijdag 26 juni 1321 op het feest van de martelaren Johannes en Paulus werd plechtig de eerste steen gelegd door Jacob van Outshoorne, deken (dwz. gekozen „voorzitter”) van het kapittel ten Dom en door Gisbertus van Everdingen, de oudste kanunnik, voor de nieuwe toren. De bijeenkomst werd bijgewoond en opgeluisterd door vele andere kanunniken, vicarissen en scholieren met koorzang en liturgische handelingen. Op deze dag konden de heren voor hun geestes-oog al de toren zien, die nu gebouwd ging worden. Ook konden zij tevreden zijn over de moeilijke voorbe-

reidingen: het zoeken naar een bouwmeester, het bijeenbrengen van geld voor de bouw, de aanvoer van bouwmaterialen en de moeizame verwerving van voldoende bouwgrond. Hoe lastig was het niet geweest om ruimte te maken voor de bouw van deze éne reuze-toren! Bij het eerezuchtige plan de grootste kathedraal van het tegenwoordige Noord-Nederland te bouwen waren de bouwheren van de Dom niet voor de eerste, maar ook niet voor de laatste maal stuk gelopen op het ruimtegebrek. Met u wil ik gaan kijken wat er op deze plaats lag voordat de bouwput van de

1. Huizen van Oudmunster; 2. Boomgaard bij 4. (area); 3. „camera“ van Oudmunster; 4. Huis van Oudmunster; 5. Huizen van de Dom; 6. Heilige Geesthuis; 7. Gruithuis; 8. Huis van de Dom; 9. Oude Michaelskapel; 10. Oude vergaderzaal van de bisschop; 11. „Craemsteden“; 12. Bisschopshuis; 13. „Sael, Bottelrie, spinde“; 14. Nieuwe consistorie; 15. Romaanse Dom; 16. Heilige Kruiskapel; 17. St. Salvator kerk; 18. Gotische Domtoren; 19. Gotische Dom.

Eigendom

1. Oudmunster; 2. Oudmunster; 3. Oudmunster; 4. Oudmunster; 5. Dom; 6. Dom; 7. Bisschop; 8. Dom; 9. Dom; 10. Dom; 11. Bisschop; 12. Bisschop; 13. Bisschop; 14. Bisschop; 15. Dom; 16. Oudmunster; 17. Oudmunster; 18. Dom; 19. Dom.

toren kon worden gegraven, welke gebouwen konden worden verwijderd en welke gebouwen moesten blijven bestaan om op die manier enigszins de vraag te beantwoorden waarom er maar één toren was in plaats van de gebruikelijke twee kathedraaltorens. Bij dit onderzoek is er een vruchtbare samenwerking geweest met drs. T. Hoekstra, stadsarcheoloog, ir. J. van Niekerk, chef Monumenten, drs. A. F. E. Kipp, bouw-historicus en Edsard Kylstra, bouw-historicus, welke laatste de resultaten van een diepgaand onderzoek in bijgaande onmisbare plattegrond weergaf.

Het terrein van het tegenwoordige Domplein biedt veel ruimte, zelfs teveel ruimte. 600 jaar geleden was er daarentegen bijna geen ruimte: vele gebouwen waren verrezen op deze plek, die veel overeenkomst vertoonde met het huidige Burkerkhof. Om te beginnen was het eigenlijke gebied rond de Dom, het kerkplein of zoals men toen zei, het kerkhof, niet meer dan een smalle strook aan de noordzijde van het plein tegenover de Romaanse Dom vanaf de kerk tot de rij kapittelhuizen aan weerszijden van de Domstraat. Dit stuk grond werd nog doorsneden door de Bisschopsweg,

die vanaf het Bisschopshuis (nrs. 12 en 13 op de plattegrond) om de kathedraal heen naar de Pieterskerk liep via de nog niet verbrede Voetiusstraat (die toen Ezelssteeg heette). En of dat nog niet genoeg was, ging er ook nog eens een erf van het kapittel van Oudmunster (nrs. 2, 3, en 4 op de plattegrond) vanaf, waarop een huis, een kamer, een tuin en een boomgaard lagen. Werkelijk, de heren van de Dom moesten woekeren met de ruimte binnen de voormalige Romeinse vesting, die zij hadden te delen met de bisschop en het kapittel van Oud-Munster. Reden was de ouderdom van beide kapittels, omdat bij hun ontstaan, einde 7e eeuw, niet kon worden voorzien hoeveel grond eeuwen later nodig zou zijn voor de kerk, de kapittelhuizen en de bijgebouwen. Hoeveel gelukkiger waren de andere kapittels, van St. Pieter, St. Jan en St. Marie, die 350 jaar later ruim in het jasje werden gestoken. Overigens bezat het Domkapittel meer grond aan de zuidzijde, waar o.a. de beide kapittelhuizen en de kloostergang werden aangelegd. En zo waren de Domheren toch fortuinlijker dan de burenen van Oud-Munster; al was dat kapittel ook kleiner, de jaloezie was er des te feller om.

Dit kerkhof wordt in de bronnen een viertal malen aangeduid met de term „atrium“ 1), een misleidende uitdrukking, omdat „atrium“ in onze streken de betekenis heeft van kerkplein of kerkhof en gelijk staat met „cimeterium“ 2). Veel verwarring is ontstaan omdat allerlei geleerden bij de vermelding van het „atrium“ van de Dom niet dachten aan het smalle kerkplein, maar aan een klassiek Romeins „atrium“, een al of niet overdekte voorhal, waarmee Italiaanse kerken voorzien bleven. De Romaanse Dom bezat, zoals wij zullen zien, een poortgebouw vóór de westelijke voorgevel, maar dit bouwwerk is nooit „atrium“ genoemd. Hopelijk is ook de topografische onduidelijkheid rechtgezet, als men het „atrium“ naast de kathedraal, dat inderdaad bestond, niet als een soort vestibule beschouwt, maar als het kerkhof of het kerkplein, wat het ook was. Hiervoor is afdoende bewijs: 2 oorkonden uit 1285 en uit 1303 vermelden dat de Bisschopsweg die volgens oorkonden uit 1333 en 1336 over het „atrium“ liep 1), over het „cimeterium“ van de Dom voerde vanaf het Bisschopshuis naar de St. Pieterskerk 3). In de loop van dit verhaal zullen wij de Bisschopsweg nog kruisen.

Het was nodig deze vergissing over de betekenis en de ligging van het „atrium“ weg te nemen, voor wij een wandeling beginnen, zoals een bezoeker in het jaar 1320 kon maken naar de plaats, waar de bouwput van de nieuwe Gotische toren een jaar later werd gegraven. Het begin lag in de „Borchstraat“, nu de gewijzigde Servetstraat; omdat het alleen gaat om de voorgeschiedenis van de torenbouw, beperk ik mij tot diè gebouwen die in dat gebeuren een rol gespeeld hebben. Het H. Geesthuis, het Gruithuis en een huis van de Dom (nrs. 6, 7, en 8 van de plattegrond) laat ik figuurlijk en letterlijk links liggen. Wèl van bete-

kenis zijn de „craemsteden“, marktstalletjes, aan de rechterkant, lage gebouwtjes tegen de buitenmuur van het Bisschopshuis; in 1197 worden deze verkoopplaatsen genoemd in een erfpachtbrief 4). Zij liggen tussen de Oudegracht en de Michaelskapel. Naast dezelfde kapel liggen volgens deze oorkonde de „bottelrie“ en de „spinde“, de magazijnen waar de bisschop eten en drinken voor hem, zijn gasten en zijn personeel bewaarde. Niet de „craemsteden“, de „bottelrie“ en de „spinde“ zijn voor ons belangrijk, maar uitsluitend en alleen de Michaelskapel. Het is immers deze Michaelskapel, waarvan wij weten dat hij in de Maartenstoren lag. En daarmee stellen de bronnen ons voor een raadsel: wij weten namelijk ook dat deze Maartenstoren lag op een andere plaats, waar wij nu heenwandelen over de Bisschopsweg, die in 1320 ook beschreven staat als de weg naar de Michaelskapel 5), naar de noordwesthoek van het toenmalige Damplein.

De wat ingewikkelde toestand is op de plattegrond af te lezen. De Bisschopsweg maakte hier een rechte hoek om een aantal gebouwen: een huis van de Dom en een erf van Oudmunster met kamer, boomgaard en huis. Dit laatste perceel van Oudmunster lag volgens oorkonden uit 1241 en 1303 naast de Michaelskapel 6); in 1243 wordt de plaats van dit huis bepaald door de aangrenzing aan de St. Maartenstoren 7).

Daarmee is dan de plaats van de Michaelskapel bepaald. Een aanvullend gegeven is de vermelding van een Michaaelsaltaar in het noordelijke koor van de Romaanse Dom volgens de beschrijving van de liturgie in de Dom door P. Séjourné 8). Het zou te ver voeren alle veronderstellingen van deze schrijver te toetsen; over de Michaelskapel, die hij vereenzelvigd met het Michaaelsaltaar, maakt hij een vergissing, omdat de Romaanse Dom ongeveer 16,50 meter oostelijker lag. De Maartenstoren, waarin de Michaelskapel lag, kan daarom niet de noordelijkste van de twee torens van de kathedraal zijn. Vermoedelijk lag er een vroeg-Ottoons poortgebouw vóór de Romaanse Dom, dat uit de 10e eeuw kan dateren en dat toegang gaf tot het hele complex van de kerk en de beide kapittelgebieden, die toen nog één geheel vormden. Ook de Domtoren is, in zekere zin, een toegangspoort. Van dit gebouw zijn bekend de fundamenten van een traptoren aan de zuidzijde van de tegenwoordige toren achter het 20e eeuwse ontvangstgebouw en de zware grondslagen van een blijkbaar stevig bouwwerk aan de andere, de noordzijde van de toren 9). Rest nog de vraag hoe het te rijmen is, dat in 1297 de Michaelskapel in de zuidhoek van dit poortgebouw blijkt te liggen 4), maar in 1241, 1243, 1303 en 1320 zich in de noordelijke toren bevindt 6). De enige conclusie, die ik bij gebrek aan beter weet te trekken, is dat het hele toegangsgebouw als Michaelskapel bekend stond en dat de St. Maartenstoren er aan de noordzijde deel van uitmaakte.

Van de overige gebouwen weten wij, dat het huis van

de Dom, dat tegenover de noordoosthoek van de Serwetstraat lag, plaats moest maken voor de nieuwe toren. Het perceel van Oudmunster ten noorden, waarop een huis, een kamer en een boomgaard lagen, bleef bestaan. De kapittels van Oudmunster en de Dom sloten op 9 mei 1320 een overeenkomst om deze kwestie te regelen. Een precieze afbakening van de grenzen en een nauwkeurige omschrijving van beider rechten was vastgelegd in een ontwerp-oorkonde, maar deze acte is nooit bezegeld: blijkbaar was de materie toen even ondoorzichtig als voor ons nu. Men liet de beslissing daarom maar over aan de beide dekens en aan twee kannuniken van de kapittels 10). In 1399 werd dit hinderlijke obstakel afgebroken 11). Het laatste gebouw, dat ter plaatse lag, was een vergaderzaal van de bisschop. Bisschop Frederik van Zierik werd bereid gevonden dit gebouw af te breken op bepaalde voorwaarden, waarvan de belangrijkste bepaling zijn recht van in- en uitgang was naar een nieuw te bouwen Michaëlskapel 12). Van deze kapel had de kerkvorst de gebruiksrechten; ook mocht hij een kapellaan aanstellen in de ruimte, als deze maar een kanunnik van de Dom was 13). Moeizaam hadden de bouwheren op deze manier plaats gemaakt voor hun toren, die ingeklemd lag tussen bouwwerken, die niet verwijderd konden worden. Het eigenbelang van de bisschop en van het kapittel van Oudmunster had de overhand gekregen op het algemeen belang, dat men aan een kathedraaltoren toch wel had mogen hechten. Al waren de kanunniken van de Dom dan in de lengte en in de breedte beknot, in de hoogte hebben zij zich niet laten beperken. Met kop en schouders steken zij letterlijk en figuurlijk boven kleinheid van de omringende gebouwen en van de onwelwillendheid uit.

De vraag is gewettigd of er tot de bouw van één Domtoren besloten is uit geldgebrek, zodat er geen ruimte vrijgemaakt hoefde te worden voor de gebruikelijke twee kathedraaltorens. Deze veronderstelling verdient meer aandacht: een volgend artikel zal, naar ik hoop, deze materie behandelen.

J. E. A. L. Struick

Noten:

- 1) H. Wstinc, Het rechtsboek van de Dom, paragraaf 105; 1 en 105; 4, uitgegeven door S. Muller Fz., 's-Gravenhage, 1895, pp. 272-273; verder in 3 oorkonden van a. 23 februari 1333, Archief van het kapittel ten Dom, nr. 557; b. 15 juli 1336, Bisschoppelijk archief, nr. 334 en c. 27 juli 1336, Archief van het kapittel ten Dom, nr. 558.
- 2) J. F. Niemeyer, *Mediae Latinitatis Lexicon minus*, Leiden, 1967, p. 67.
- 3) 20 Mei 1285, Oorkondenboek Sticht Utrecht, nr. 2217; 25 juli 1303, Regesten van het Sticht 1301-1320, W. H. G., 3e S. nr. 66, regest nr. 35, p. 12.
- 4) Oorkondenboek Sticht Utrecht, nr. 2849.
- 5) Archief Oudmunster, nr. 445; 2.
- 6) 19 December 1241, Oorkondenboek Sticht Utrecht, nr. 973; 25 juli 1303, Regesten Sticht Utrecht, WHG, 3e serie, nr. 66, regest nr. 35, p. 12.
- 7) 23 Mei 1243, Oorkondenboek Sticht Utrecht, nr. 995.
- 8) P. Séjourné, *L'ordinaire de St. Martin d'Utrecht*, Utrecht, 1919-1921, pp. 202-203 en de plattegrond achterin.
- 9) E. J. Haslinghuis en C. J. A. C. Peeters, *De Dom van Utrecht*, 's-Gravenhage, 1965, p. 167 en fig. 24 (achter p. 191).
- 10) Archief Oudmunster, nr. 445.
- 11) 5 en 16 Augustus 1399, Stadsarchief Utrecht I, nr. 312.
- 12) Archief van het kapittel ten Dom, nr. 404.
- 13) H. Wstinc, *Rechtsboek van de Dom*, pp. 17-18.

HOOG BEZOEK AAN ONVOLTOOIDE DOMTOREN

Het is bekend dat de Domtoren in de 16de eeuw al een toeristische attractie vormde. Kroonprins Filips, die de toren beklom tijdens de huldigungsreis door zijn toekomstige Nederlandse rijkdelen, zal zeker een van de alleraanzienlijkste geweest zijn 1).

Natuurlijk hebben ook al in de 14de eeuw inwoners en vreemdelingen zich staan vergaapen aan het hoger en hoger rijzende kolossale gevaarte 2). Beklimming zal toen echter niet aan velen vergund zijn geweest. Als presentje voor de jarige toren wil ik hem zo'n zeldzaam bezoek uit zijn geboorte-eeuw in herinnering brengen.

Het was in het jaar 1368, in de eerste dagen van maart, en de bezoekers waren twee jonge edelen, de jonkers van Blois. Een dienaar in hun gevolg gaf er de koster natuurlijk een fooi voor; die uitgaaf werd geboekt door de rentmeester van jonker Jan, en aan die bewaard gebleven administratie danken wij de mogelijkheid nu nog een blik te kunnen werpen in het inte-

rieur van de toren-in-aanbouw. Zo luidt die rekening-post: *Item omtrint den seluen tijd gaf Jan Breie tUtrecht den coster van den doeme die minen here ende sinen broeder St. Martijns toorn opsloet ende die tafel toeghede 1 mottoen 3).*

Waren het soms Fransen, die bevoorrechte edelen? Min of meer wel, maar tegelijk ook „Nederlanders“; veel leden van de hoge adel leefden eigenlijk „grenzenloos“. Hun Franse vader, Lodewijk van Châtillon, was graaf van Blois geweest; hun oudste broer was dat toen; in 1372 zou jonker Jan hem opvolgen en nog later jonker Gwijde. Maar van hun moeder hadden ze veel goederen in Henegouwen, Zeeland en Holland geërfd, of eigenlijk van hun grootvader, die zijn dochter overleefd had: Jan van Beaumont, broer van graaf Willem I van Henegouwen, III van Holland en Zeeland 4). Op een van die goederen leidden Jan en Gwijde rond 1368 een comfortabel en tevens ondernemend leven. Gouda en Schoonhoven behoorden